

ספרות ותחייה לאומית

בין מיכה יוסף ברדיצ'בסקי לדוד בן-גוריון

אבנר הולצמן

א. מבוא: עדויות ישירות על רישומו של ברדיצ'בסקי

על זיקתו של דוד בן-גוריון ליצירתו של מיכה יוסף ברדיצ'בסקי מצויות בידינו שלוש עדויות מפורשות מפרי עטו. בפרק הראשון של זכרונותיו, כאשר מנה את יצירות הספרות העברית שקרא בילדותו ובנעוריו, הזכיר ביניהן את 'מאמרי אחד העם וברדיצ'בסקי'.¹ בגירסה מורחבת של פרק זכרונות זה, שפורסמה בספר פלונסק, הוסיף כי בהיותו כבן ארבע-עשרה 'הדור הצעיר בפלונסק התפקד כולו מקריאת אחד העם וברדיצ'בסקי'.² ההתבטאות השלישית, המפורטת והחשובה ביותר, כלולה במכתבו מיום 11.8.1968 אל עמנואל בן-גוריון, בנו של הסופר ונאמן מורשתו. וכך כתב בן-גוריון:

זה כמה עשרות שנים לא קראתי סיפורים מלבד יוצאים מן הכלל - אבל דברי מי"ב קראתי כולם - בין מחקר, בין סיפור, בין רשימות. - לא ידעתי שהוא האריך ימים עד שנת 21 - בספרותנו הוא מאריך ימים הרבה יותר. האמנם לא היתה עצרת זכרון לשנת המאה? - בימי נעורי, אני זוכר, היו מאמרי ברדיצ'בסקי המרשימים ביותר בקרב הנוער שבעיירת, יותר מאחד העם; עלי להודות שאחרי עלותי ארצה - ובאתי הגה כציוני, כחלוץ וכסוציאליסט - בדקתי מחדש כל דעותי והשקפותי - והסתלקתי מהרבה רעיונות והשקפות שדגלתי בהם לפני בואי ארצה, אבל [נשארו] סופרים מעטים שהוקרת

1. ד' בן-גוריון, זכרונות, א, תל-אביב תשל"א, עמ' 10; וראה בעניין זה: מ' בר-זוהר, בן-גוריון, א, תל-אביב תשל"ה, עמ' 30; ש' טבת, קנאת דוד, א, ירושלים ותל-אביב תשל"ז, עמ' 28, 39.
2. ד' בן-גוריון, 'נעורי בפלונסק', בתוך: ש' צמח ואחרים (עורכים), ספר פלונסק והסביבה: ניישטאט וסוכוצ'ין, יד וזכר לקהילות שנחרבו, תל-אביב תשכ"ג, עמ' 34.

והערצתי כבימי נעורי בפלונסק (עיר מולדתי) - וביניהם היה מי"ב, אם כי לא הסכמתי להרבה מרעיונותיו, ודווקא היותו 'אחר' - לקח את לבי.³

עדות מסייעת על רישומם של כתבי ברדיצ'בסקי בסביבת גידולו של בן-גוריון - חוגי הנוער הציוני בפלונסק בראשית המאה - מצויה בזכרונותיהם של שני חבריו הקרובים, שלמה לביא ושלמה צמח, שהיו שותפים לו בייסוד אגודת עזרא ב-1900. בסיפורו האוטוביוגרפי עליתו של שלום ליש תיאר שלמה לביא כיצד קלט גיבורו, הנער שלום, בהתלהבות ובהתפעמות את מושגיו החדשים של ברדיצ'בסקי, כיצד הזדהה עם קביעתו כי 'הספק חשוב ומעניין יותר מן הוודאי' וכי 'יש יחידים שהם צודקים מן הרבים, נעלים על הרבים'.⁴ כמו דוד בן-גוריון התרשם גם גיבורו של לביא יותר מטיעונו של ברדיצ'בסקי מאשר מאלה של אחד העם, ו'הרבה הרבה מן הצודה את הלב, מן המקומם אותו, מצא במאמריו ובאמרותיו - על ספרות, על שירה שבלב ושבעל-פה, על כוח, על ארציות'.⁵ אם כי לא מצא בדבריו קריאה מפורשת לעלות לארץ-ישראל, בכל זאת פעלו עליו רעיונותיו של ברדיצ'בסקי את פעולתם, ולדברי עמנואל בן-גוריון, אמר לו לביא בשיחה בעל-פה כי 'לא תורת ציון הביאתני לארץ, כי אם ספקו של ברדיצ'בסקי, ביקורתו, שלילתו'.⁶

גם שלמה צמח תיאר בזכרונותיו, בנימה של אירוניה עצמית, כיצד 'אנו, צעירי פלונסק, מתהלכים היינו ברחוב פלוצק כשבפינו הפראזות הניטשיאניות שלימְדְנו ברדיצ'בסקי, ותוהים היינו על החיים כמוות ועל המוות כחיים, לא מבינים הרבה בכל אלה, ואף על פי כן סופגים משהו אל תוכנו'.⁷

בדרך אגב יש להעיר שדוד בן-גוריון היה עשוי לחוש קרבה מיוחדת אל סיפוריו ה'אוטוביוגרפיים' של ברדיצ'בסקי, הכלולים בארבעת קובצי הסיפורת שלו מבית ומחוץ, מעירי הקטנה, מחנים, עורבא פרח, שהופיעו בהוצאת 'תושיה' בשנת תר"ס, בגלל הדמיון בין חוויית הילדות המרכזית שלו לבין זו של הסופר. כמו ברדיצ'בסקי, גם בן-גוריון איבד את אמו בגיל אחת-עשרה - חוויה שכמובן נחרתה בו לכל ימי חייו, וסבל מיחסים רעועים עם אשתו השנייה של האב, שנישא זמן קצר בלבד אחרי מות האם. התנסות זו שימשה בסיס לכמה מסיפוריו של ברדיצ'בסקי (למשל 'אוכמתא

3. המכתב פורסם בקובץ גנזי מיכה יוסף, א, חולון תש"ס, עמ' 49. הוא צוטט בחלקו במאמרה של נורית גוברין, 'מיכה יוסף ברדיצ'בסקי וארץ-ישראל', עלי שית, 17-18 (תשמ"ג), עמ' 90; וכן בנוסח מורחב של מאמר זה: 'מ"י ברדיצ'בסקי והרעיון הציוני', דבש מסלע, תל-אביב תשמ"ט, עמ' 13-37.

4. ש' לביא, עליתו של שלום ליש, תל-אביב תשט"ז, עמ' 62. גם מקור זה צוטט אצל גוברין, שם.

5. שם, שם.

6. ע' בן-גוריון, 'מי"ב והעלייה השנייה', קורא הדורות, תל-אביב תשמ"א, עמ' 194 [תש"ה]. הדברים מובאים שם מפי 'אחד מאנשי העלייה ההיא, אחד מגואלי העמק הוותיקים', בלא לנקוב בשמו, אך מפיו של עמנואל בן-גוריון שמעתי כי היה זה שלמה לביא.

7. ש' צמח, סיפור חיי (כפי שנרשם בידי עדה צמח), ירושלים ותל-אביב תשמ"ג, עמ' 25.

וחיבורתא' ו'פת לחם', שבן-גוריון יכול היה להודות אתם בכל לבו. אך עיקר התעניינותו היתה נתונה בלא ספק למאמריו של הסופר.

שלוש העדויות האישיות של בן-גוריון וחבריו שהובאו לעיל מצטרפות לרבות אחרות שכתבו אישים מבני העלייה השנייה וממנהיגיה, המתארות את תרומתה של משנת ברדיצ'בסקי לגיבוש תודעתם הספרותית והלאומית ואת הדחיפה שנתנו להם כתביו לעלות לארץ-ישראל ולהגשים בגופם את הרעיון הציוני. סוגיה זו – זיקתו של ברדיצ'בסקי לציונות ולארץ-ישראל והשפעתו המיוחדת על אנשי העלייה השנייה – נדונה בביקורת כבר מראשית המאה,⁸ אך היא זכתה לתשומת לב מיוחדת בשורה של מחקרים שהופיעו בעשור האחרון.⁹ מחקרים אלה עומדים, כל אחד בדרכו, על הסתירות הפרדוקסליות הניכרות בסוגיית ברדיצ'בסקי והציונות, או ברדיצ'בסקי והעלייה השנייה, ביניהן יחסו העוין והמסתייג כלפי התנועה הציונית הממוסדת לעומת תמיכתו המרומזת בהתיישבות החלוצית בארץ-ישראל; העובדה שהפך למקור השראה לדור שלם של חלוצים מגשימים, למרות שהוא עצמו נשאר בגולה ולא קיים בגופו את מה שהשתמע מכתביו; הטפתו לפתרון ארצי 'אדמתי' לשאלת היהודים בשעה שהוא עצמו היה משוכנע שהעם היהודי אינו ניהן בכוחות הדרושים לחולל בעצמו תמורה כזו; ההערצה שרחשו לו בוני הסוציאליזם הארץ-ישראלי לעומת ההסתייגות העמוקה שלו מן הסוציאליזם כתנועה חברתית וכהשקפת עולם; אופיה הספקני, מלא הלבטים והסתירות של כתיבתו לעומת אמונתם הציונית השלמה והנחרצת של מעריציו מבני העלייה השנייה, שדוד בן-גוריון הוא אחד ממיציגיהם המובהקים.

השאלה הנובעת מכך היא אפוא מהו סוד הקסם שכתבתו של ברדיצ'בסקי הילכה על דוד בן-גוריון הצעיר וחבריו, למרות ההבדלים המנטליים והאידיאולוגיים הגדולים שהפרידו בינו לבינם? וכן: עם אילו חלקים ממשנתו של ברדיצ'בסקי יכול היה בן-גוריון להזדהות, ואילו מהם נשארו זרים לו? מהו היחס בין היסודות ה'ברדיצ'בסקאיים' שבן-גוריון אימץ לבין חלקים אחרים של השקפת עולמו, שהתגבשו מתוך זיקה למקורות אחרים? הניסיון לסמן את תחומי השפעתו של

8. ראה, למשל, מאמרו של שמואל הוגו ברגמן 'יבנה וירושלים', שפורסם לראשונה בגרמנית ב-1914 והופיע בתרגומו העברי של ידידיה פלס בקובץ גנזי מיכה יוסף, ב, חולון תשמ"ו, עמ' 18-24.

9. ראה: י' אלדר, 'מיכה יוסף ברדיצ'בסקי - בין מצרים לכנען', כיוונים, 9 (1980), עמ' 37-59; ש' הלקין, 'גאולה עניה כזו: הגותו הציונית של מ"י ברדיצ'בסקי', דברים וצדי דברים בספרות, תל-אביב תשמ"ד, עמ' 67-85; נורית גוברין, לעיל הערה 3, וכן בפרק: 'ברדיצ'בסקי - מורה דרך לעלייה השנייה', בספרה: תלישות והתחדשות, תל-אביב תשמ"ה, עמ' 36-44; א' לוז, 'גישושים לקראת הגדרתה של תרבות עברית חילונית', מקבילים נפגשים, תל-אביב תשמ"ה, עמ' 214-230; פ' גינוסר, 'הדיאלוג בין תנועת הפועלים וסופרי התחייה', עתון 77, 106-107, 108-109, 110 (נובמבר 1988-מארס 1989); א' בנד, 'מיכה יוסף בן-גוריון (ברדיצ'בסקי): המרד והמחיר', בתוך: פ' גינוסר (עורך), הספרות העברית ותנועת העבודה, קריית שדה בוקר תשמ"ט, עמ' 17-25.

ברדיצ'בסקי ואת גבולותיה במחשבתו של דוד בן-גוריון בתקופה שבה עוצבו השקפותיו הוא, אם כן, עניינו של מאמר זה. במידה מסוימת ייערך כאן בידוד מלאכותי של חוט אחד מתוך מארג מורכב של כוחות והשפעות שפעלו בגיבוש תודעתו של בן-גוריון, בלא לפסוק מה ערכו ומשקלו של חוט זה בתוך המארג הכולל.

ב. נקודת המוצא: פולמוס אחד העם ברדיצ'בסקי

אין זה מקרה שבכל מקום שבן-גוריון מזכיר בו את ברדיצ'בסקי הוא מסמיך אליו את שמו של אחד העם. תקופת נעוריו המוקדמת של דוד בן-גוריון, שבה התגבשה השקפתו הציונית, חלה באותה תקופה שבה סער מעל דפי כתבי-העת הוויכוח הנודע בין ברדיצ'בסקי לאחד העם על גבולות הספרות העברית ועל אופיה של התרבות הלאומית. הוויכוח החל, כידוע, עם הופעת החוברת הראשונה של הירחון השלח באוקטובר 1896, והוא התנהל בשלבים אחדים ובמעגלים מתרחבים במשך כשש שנים.¹⁰ במסגרתו יצא, כזכור, ברדיצ'בסקי נגד תפיסתו האבולוציונית של אחד העם, והשמיץ את קריאתו המהפכנית ל'שינוי ערכין' בישראל מיהדות מופשטת, כלשונו, ליהודים בפועל. במוקד תפיסתו עמדה ההכרה בכך שגאולתם של הרבים מותנית בגאולתו האישית של כל יחיד בפני עצמו, על-ידי מתן ביטוי ופורקן לכוחות היצר והחיים המפעמים בו. במהלך הוויכוח חזר וביטא את שאיפתו לאחות את 'הקרע שבלב' שבין יהדות לאנושיות, המייסר את בני דורו, על-ידי שילוב ערכי החיים שבהם דגל (הזיקה לטבע, לאהבה, לאסתטיקה לשמה ולאמנות הפלאסטית) בתוך תרבות ישראל.

ברדיצ'בסקי פרש את השקפתו בשאלת 'שינוי ערכין' במאמרים רבים משנת 1896 ואילך, אך את הביטוי המרוכז והבהיר ביותר לעמדתו במחלוקת עם אחד העם מצאתי דווקא במכתב פרטי שכתב לידידו ושותפו לדעה מרדכי אהרנפרייז במאוס 1897, שטרם פורסם ושמור בארכיונו. במכתב זה, שנכתב עם פרישתו ממערכת השלח ברדיצ'בסקי מתווה תכנית לייסוד כתב-עת או מאסף משלו, ולצורך זה הוא מסכם את חזונו הספרותי. את הקטע שיצוטט להלן הכתיר ברדיצ'בסקי בשם 'ראשי פרקים', ובו פירט בפני אהרנפרייז, סעיף אחר סעיף, את דיוקנה של הספרות העברית נוסח אחד העם, שאותה הוא שולל, וכנגד זאת – את תביעתו להכנסת סממנים של 'חיים', כלומר יסודות אנושיים כלליים, אל ספרות זו:

– בספרותנו עד עתה יהדות ורק יהדות. לנו הצורך לנסות בעברית אנושות.

10. תיאורים חלקיים של פולמוס ברדיצ'בסקי – אחד העם מצויים במקורות הבאים: א"א ריבלין, אחד העם ומתנגדיו והשקפותיהם על הספרות העברית בדורם, תל-אביב תשט"ז; י' קשת, מ"י ברדיצ'בסקי (בן-גוריון) – חייו ופעלו, ירושלים תשי"ח, עמ' 109–122; ארנה גולן, 'ביקורת הספרות-היפה העברית, התפתחותה וגילוייה בשנים 1897–1905', עבודת דוקטור, ירושלים תשל"ו, עמ' 73–103.

- בה עד עתה רק מחשבה. לנו להכניס את היפה ואמנות חדשה.
- בה חקרו ודרשו על צד הקבוע בחיים ובתולדה, בתורה ובמידות. לנו הצורך להראות באצבע על השינויים הגדולים בערכים ובנפש, במחשבה והליכות עולם, בשמים ובארץ.
- בה מתנוססים רק אנשי הרוח, בעלי הספרים, הטובים והצדיקים. לנו הצורך להרים על גס את הגיבורים שלנו, אנשי השם, את רבי העלילה בנו בהחיים המדיניים והארציים שלנו.
- בה מבינים רק אומר ודברים, מחשבה וספרים, את החיים על-ידי הכתב והמכתב. לנו להכניס מחוות חדשים ומושגים חדשים, את החיים שבשירה ובמלאכת מחשבת, בצלמי בני אדם ובידי הטבע.
רקובים אנחנו גם חיינו על-ידי סבל הירושה הארורה שמכלה כל שארית קיומנו, שלא תתן אותנו לחיות מחדש, לראות ולשמוע. רקובים אנחנו בחיינו המדיניים עד חֲרָמָה בתור עבדים נכנעים, בתור זרים מן הזרים... וחושב אנכי כי בתחיה מדינית בעדנו, בעקבות המעשים והנסיונות להקים אותנו על רגלינו, צריך שילוה הנסיון לנטוע אצלנו חיים רוחניים חדשים, חיים של חיים - - - חפץ אנכי להעמיד את ה'איש' שבי נגד זה האיש אחד-העם. הוא גולם (כלומר: מגלם - א"ה) חפץ ידוע וצורך ידוע, צורך המחשבה והיהדות, ואנכי אגלם צרכי האנושות והשירה.¹¹

קטע מרוכז זה מכיל את כל תורתו של ברדיצ'בסקי על רגל אחת: העמדת ה'אנושות' מול היהדות; חיוב הספרות היפה והאסתטיקה לענפיה כנגד ההגות; מתן לגיטימציה ליסודות הארציים הטבעיים בקיום האנושי והסתייגות מחיים המבוססים אך ורק על מורשת הספר הרוחנית הטהורה; חיוב הדינמיות, הפתיחות המחשבתית וההיענות לרוח הזמן, תוך שלילת ההסתגרות במסורת קפואה; הערצת הגבורה וכוח המעשה של יחידים בעלי עוצמה; דחייתו של 'סבל הירושה'; ראיית ההתחדשות הרוחנית כתנאי לעצמאות מדינית יהודית. כל אלה מקופלים בתביעה ל'חיים של חיים', כאנטיתזה לדרכו של אחד העם שהיא, לדעת ברדיצ'בסקי, המשך חסר חיים של רוח היהדות ההיסטורית. אפשר לראות במכתב זה לאהרנפרייז גרעין שממנו צמחו מאמריו בשאלת 'שינוי ערכין', שבכל אחד מהם פיתח סעיף אחד או יותר מן התכנית הכוללת המפורטת במכתב.

לא קשה להבין מדוע עוררו דעותיו אלו של ברדיצ'בסקי את התלהבותם של צעירים יהודים ציונים במזרח אירופה, ומדוע העידו לימים דוד בן-גוריון ושלמה לביא כי ברדיצ'בסקי משך את לבם יותר מאחד העם.¹² למרות הספקנות העמוקה של

11. גנוי מיכה יוסף, תיק 'נחזרים' א/136.

12. תיאור ספרותי בדיוני של השפעת מאמרי ברדיצ'בסקי בחוגי צעירים ציונים במזרח אירופה בראשית המאה מצוי בסיפורו של א"נ גנסין 'ג'ניה' (1902). ראה: ד' מירון ו'י זמורה (עורכים), כל כתבי אורי ניסן גנסין, א, תל-אביב תשמ"ב, עמ' 29, והערת העורך שם, עמ' 558.

ברדיצ'בסקי ביחס להצלחתו של המפעל הציוני בארץ-ישראל, מצאו בן-גוריון וחבריו בדעותיו חיזוק לתחושותיהם האנטי-גלותיות והאנטי-מסורתיות, ודחיפה להגשים את שאיפותיהם לעשות מעשה, לעלות לארץ כדי להעמיד בה את הקיום היהודי על יסוד לאומי בריא, יצרני וחילוני.

ג. נימות 'ברדיצ'בסקאיות' בכתיבתו של דוד בן-גוריון הצעיר

עדות בלתי אמצעית על מחשבותיו של דוד בן-גוריון בתקופת העלייה השנייה מצויה בכרך האגרות המוקדמות שלו, הפותח בשנת 1904,¹³ ובמאמרים שהחל לפרסם משנת 1910, בעיקר בשבועון האחדות של מפלגת פועלי-ציון, שנמנה עם מיסודו.¹⁴ כתיבתו זו משקפת, אמנם, את דעותיו בנעוריו ובשנותיו הראשונות בארץ-ישראל, אך למעשה כבר מצויים בה בניצניהם עיקרי ההשקפות שהיה עתיד להחזיק בהן כל ימי חייו, וכדברי יהודה ארז: 'מי שיעקוב אחרי התפתחות דעותיו של דב"ג ישתאה למצוא בגליונות הראשונים של האחדות, ואף במכתביו מלפני עלייתו לארץ, עיקרי דעותיו, מהן לא סטה עד היום'.¹⁵

בכתבים מוקדמים אלה אפשר לזהות נימות 'ברדיצ'בסקאיות' בשלושה מעיקרי אמונתו הציונית של דוד בן-גוריון: (א) בתפיסה שיש להפוך את אופן הקיום היהודי על פיו, ובמקום הרוחניות היתרה להשיב את עם ישראל לחיים ארציים טבעיים ובריאים על אדמתו, כבימי חירותו עד סוף תקופת הבית השני; (ב) בתפיסה שעתידו של המפעל הציוני ייקבע רק על-ידי אותם יחידים שיקבלו על עצמם אחריות אישית ממשית לגורלו, בכך שיעלו לארץ-ישראל ויעבדו בה, ולא על-ידי פעולתם הציבורית-מדינית הערטילאית או תמיכתם החיצונית של מנהיגים וארגונים הנושאים את שם הציונות לשווא בגולה; (ג) בקביעה שתחיתו של עם ישראל בארצו חייבת להיות מבוססת על יסוד לאומי חילוני, ומשום כך יש צורך להישמר מכל ניסיון של הממסד הדתי להשפיע על צביונם של החיים החדשים המתקמים בארץ.

א) בן-גוריון יכול היה לקלוט את קריאתו של ברדיצ'בסקי לשיבה אל הטבע ואל הארץ ממאמריו שכונסו בארבעה קבצים (על אם הדרך, ערכין, על הפרק, נמושות) והופיעו בבת אחת בשנת תר"ס. דוגמה אופיינית אחת היא המאמר 'שינויים',¹⁶ שבו

13. אגרות דוד בן-גוריון (כינס וליווה בהערות יהודה ארז), כרך ראשון, תרס"ד-תר"פ (1904-1919), תל-אביב תשל"ב [להלן: אגרות דב"ג].

14. בין השנים תר"ע-תרע"ד פרסם בן-גוריון כשלושים מאמרים, כמעט כולם בשבועון האחדות. לצורך מאמר זה נבדקו שמונה-עשר המאמרים שפרסם בהאחדות מראשיתו עד סוף שנת תרע"א. ראה: ש' לחובר (עורך), כתבי דוד בן-גוריון: ביבליוגרפיה, תר"ע-תשי"ט (1910-1959), תל-אביב תש"ך [להלן: כתבי דב"ג].

15. "ארז, 'מבוא', בתוך: כתבי דב"ג, שם, עמ' יב.

16. הפסגה, 26-29 (1898). כונס בנמושות, ורשה תר"ס, עמ' 20-23 בשם 'דו-פרצופים'; ערכין, ורשה תר"ס, עמ' 59-65; ובנוסף סופי בכל מאמרי מיכה-יוסף בן-גוריון (ברדיצ'בסקי), תל-אביב תשי"ב, עמ' מה-מו [להלן: כל מאמרי מ"ב].

ערך ברדיצ'בסקי עימות בין הספר לבין הסיף, מתוך התנגדות למימרה המדרשית המפשרת בין השניים: 'הסיף והספר ירדו כרוכים מן השמים' (דברים רבה, ד). הסיף מייצג במאמר זה את 'התגשמות החיים בעוון, בהוֹיָתוֹ ומהותו', ואילו הספר, לעומתו, הוא דבר מופשט מהחיים, מובדל הימנו ועומד על גבו'. הסיף, החוזר במאמר זה כלייטמוטיב, משמש בו מטונימיה להווייתו הקדומה של עם ישראל, כשחי חיים יצריים מתוך מגע ישיר עם הטבע, בטרם קיבל את התורה שהרחיקה אותו מן החיים האלה. המאמר רצוף דברי הסתייגות ממסורת הספר של עם ישראל, שבניו 'מצמצמים עצמם בבתי מדרשות, באותיות פורחות באויר'. כנגד זאת משולבות בו קריאות פתטיות בזכות השיבה אל אותו עידן ראשוני של תום, טבעיות וחיים, כגון 'השיבו לנו את האילנות הנאים והנירים הנאים! השיבו לנו את העולם'; 'השיבו לנו נעורינו ולבותינו, טבענו'.

רעיונות ותחושות דומים מהדהדים במכתביו המוקדמים ביותר של דוד בן-גוריון, שכתב עוד בטרם עלה לארץ. במכתב הפותח את כרך אגרותיו הוא מתאר הרצאה שנשא בכנס אגודת עזרא בפלונסק על חג השבועות, המכילה את תמצית המוטיבציה לפעולתו הציונית:

לו התפתח העם באופן חפשי בארצו, בלי שעבוד חמרי ורוחני, ולו נוסף לזה העיקר: הרצון החפשי והכביר של העם, כי אז יצא הדבר הזה [רעיון הבחירה של עם ישראל] לפועל בשלמות - - - כן היה עם עמנו. באבוד חרותו נעצר כשרונו הטבעי בדרך התפתחותו. ולזאת שואפת הציוניות וכו'.¹⁷

דברים באותה רוח מצויים במכתב ששיגר בן-גוריון למנחם אוסישקין בשם קבוצת צעירים, ובו תיאר במונחים 'ברדיצ'בסקאיים' את התחושה המלווה אותם בשאיפתם לעלות לארץ-ישראל: 'לוקחים אנחנו אתנו אל דרכנו - ידים צעירות, בריאות, אהבת-עבודה חזקה, תשוקה רבה לחיים חפשיים, טבעיים בארץ אבותינו והסתפקות'.¹⁸ אולי לא למותר להזכיר כאן כי ברדיצ'בסקי ובן-גוריון אימצו להם, כמעט באותה שנה ובלא לדעת זה על מעשהו של זה, שם עברי זהה שמקורו בתקופת הבית השני - תקופה שנתפסה בעיניהם כתור זהב של עצמאות מדינית יהודית בארץ-ישראל, שיש לשאוף להחיותה.

ב) ההנחה כי גאולתו של העם היהודי תתרחש רק הודות לפעולתם הממשית של יחידים מגשימים היא המפתח לגישתו של ברדיצ'בסקי אל הרעיון הציוני.¹⁹ הנחה זו מופיעה כבר במאמרו המוקדם 'רשות היחיד בעד הרבים' (תרנ"ב), והיא עוברת כחוט השני בשלושת החיבורים המרכזיים שהקדיש לנושא זה: המאמר הגרמני החשוב 'פרור דברים' ('Zur Klärung', 1905), ושני הספרונים שפרסם בהוצאת 'צעירים' בשנת

17. מכתב מס' 1, לשמואל פוקס, מפלונסק, 2 ביוני 1904, אגרות דב"ג א, עמ' 4-5.

18. מכתב מס' 19, מוורשה, י"ג באדר ב' תרס"ה, שם, עמ' 52.

19. על כך עמדו בהרחבה ישראל אלדר (לעיל הערה 9) ונורית גוברין (לעיל הערה 3).

תרס"ח: בחומר וברוח ומימי המעשה.²⁰ 'רק מעשים של יחידים' - כתב ב'ברור דברים' - 'העובדים על פי נטייתם ורצונם הם, בלי בקש לכך את הסכמתו של הכלל, מוליכים אל המטרה'.²¹ משום כך חשד בכל ההתארגנויות הציוניות בגולה, באגודות ובמפלגות, וראה בהן עיסוק בעניינים מופשטים והתחמקות מן המעשה האמיתי, שהוא העלייה לארץ. 'יש בה, בציונות, הרבה מן האשליה ומחוסר הכנות', אמר בשנת 1903 בראיון העיתונאי היחיד שהעניק מימיו, 'מדברים על פלסטינה; האם סבור אתה, שהם באמת רוצים לנסוע לשם? אדרבא, נסה להציע להם שיגשימו בעצמם את מה שהם מטיפים לו, כותבים ספרים ושולחים אחרים אל "הארץ המובטחת"!²² בנקודה זו מתגלה הקרבה המהותית ביותר בין השקפותיו של דוד בן-גוריון מנעוריו לבין אלו של ברדיצ'בסקי. באחד ממכתביו לשמואל פוקס משנת 1904 קבע באופן חד-משמעי כי הפתרון לצרת היהודים טמון בהגשמה ציונית אישית:

אחרי כל מעייני ומחשבותי באתי לידי החלטה אחת, כי לכל צעירינו המבקשים פתרון רציני לחייהם והחפצים להביא עזרה ממשית לעמם האומלל הקרב לכליון נורא - אין להם דרך אחרת מהעליה לארץ אבות ולהקדיש שם את חייהם לעבודת התחיה! קרבנות אדם דורשת מאתנו התחיה, ואם לא אנחנו, הצעירים הכואבים על שבר עמם, נחיש להקריב את נפשנו, כי אז אבדנו!²³

תפיסתו זו התחזקה לאחר עלייתו לארץ. במאמרים שפרסם בהאחדות שב והדגיש שהיישוב העברי חייב לעמוד ברשות עצמו ולקבוע את גורלו כמו ידיו, ואינו יכול להתנהל על-ידי נדיבים, ארגונים ומנהיגים היושבים מעבר לים. ב'מכתב מזכרון יעקב' תיאר בחיוב את השתחררותם ההדרגתית של איכרי המושבה מאפוסטרופסותם המנוונת של פקידי הברון: 'האוכלים לחם חסד היו לאֶקְרִים חרוצים, העבדים היו לבני חורין, המכירים את ערך עצמם ומתגאים בעמידתם ברשות עצמם'.²⁴ מתוך אותה מגמה התנגד, במאמרו 'הפקידות והפועלים', לשיטת הפיקוח הפקידותית החדשה שניסתה ההסתדרות הציונית להנהיג בארץ, משום 'שאי-אפשר לבנות את הישוב רק על פי פקודות מבחוץ ולהתעלם לגמרי מדעת הקהל המקומית'.²⁵ את הפעילות הציונית בחו"ל ראה כעשיית סרק, ונהג להקיף במרכאות אירוניות את העוסקים בה.

20. המאמר תורגם לעברית בידי שלמה הרברג ונכלל בקובץ כתביו המתורגמים מגרמנית של מ"ב על אדמת נכר, תל-אביב תרצ"ו; וכן בכל מאמרי מ"ב, עמ' שפא-שפד. הקבצים 'בחומר וברוח' ו'מימי המעשה' כונסו שם, עמ' נט-צ.

21. כל מאמרי מ"ב, עמ' שפד.

22. 'ז'ולבסקי, 'מן הדרך', בתוך: גנזי מיכה יוסף, ג, חולון תשמ"ח, עמ' 69 [ראיון עיתונאי עם מ"ב משנת 1903, מתורגם מפולנית].

23. מכתב מס' 14, מוורשה, 18 בדצמבר 1904, אגרות דב"ג, א, עמ' 39. וראה גם מכתב 15, שם.

24. האחדות, א, 1 (תר"ע), טור 40. חתום: צופה.

25. האחדות, ב, 22 (תרע"א), טור 1. חתום: בן-גוריון. וראה גם במאמרו 'הקפא"י והמשרד הפועל-ציוני בארץ ישראל', שם, 4 (תרע"א), טורים 1-6. החתימה כנ"ל.

כך, למשל, כתב בלגלוג במאמרו 'לבירור מצבנו המדיני', על "הציוניים" בחו"ל, שכל הישוב אינו לגבי דידם אלא אמצעי-תעמולה בשביל "עבודתם הציונית".²⁶ ובדומה לכך כתב במאמרו 'עבודתנו החברתית-מדינית': 'לנו לא נכבד כל כך מה שחושבים "הציוניים" בחו"ל, ערך יותר גדול יש לזה מה שחושבים כאן, בא"י'.²⁷ משום כך התנגד לנסיונות הפעולה המדינית של ציוני חו"ל למען היישוב בארץ, כי 'בני ארץ אחת אינם יכולים לנהל עבודה מדינית בארץ אחרת'.²⁸

ג) התחום השלישי שבו עשויה היתה משנתו של ברדיצ'בסקי לשמש מקור השראה לדוד בן-גוריון הוא, כאמור, הדגשת הבסיס החילוני-לאומי של המפעל הציוני, וראייתו כמרד במסורת הדורות. עם כל הסתייגויותיו מן התנועה הציונית הממוסדת, ראה בה ברדיצ'בסקי בכל זאת גורם חשוב בהחייאת היסודות הארציים בעם היהודי, כפי שמשקף ממכתבו העקרוני לאהרנפרייז שצוטט לעיל. משום כך נחרד והתקומם בכל פעם שנודע לו על מעורבותם של רבנים בקונגרסים הציוניים ובחיי הציבור היהודיים בכלל, או כאשר שמע על תכניות להשליט סממנים שונים של המסורת הרבנית בהווי המושבות העבריות בארץ-ישראל. אלה נראו לו כנסיונות מדאיגים של נציגי מורשת הספר המופשט להתנכל לגילויי החיים החדשים ולהחניקם בעודם באבם. ביטוי פומבי ראשון להתקוממותו נגד הרבנים נתן במאמרו 'על דבר ה"מוסר"', שבו הגיב על הפולמוס שפרץ בין רבני ליטא בשנת 1897 סביב ממשיכה של תנועת המוסר מייסודו של ר' ישראל סלנטר. ברדיצ'בסקי, שתמך בחופש ההתארגנות של כל קבוצת יהודים לפרש את המסורת לפי דרכה, התייצב לצד אנשי תנועת המוסר, כנגד קבוצת הרבנים ששללה את דעותיהם ופרסמה בהצפירה קול קורא בגנותם. במאמרו התריס לעומת הרבנים: 'רב לכם לצוות ממרום שבתכם על רגשותינו והלך רוחנו, ולאסור עלינו את הקדוש והרם בתוכנו, את אשר ירחש בנפשנו פנימה, שם עמוק עמוק. רב לכם לרעות את מהותנו ולאבן את רוחנו'.²⁹ גילוי נוסף של חשדנות כלפי הרבנים, ניכר ברשימתו 'מעבדות לעבדות', שבה לגלג על חובבי-ציון בגליציה, שבישרו בקול גדול בהמגיד כי האדמו"ר מצ'ורטקוב תומך במפעלם ומוכן לפקח על ענייני הדת במושבה שהם עומדים להקים בארץ-ישראל. קבלה זו מרצון של סמכות רבנית נראתה לו כפגיעה ב'חירות הרוח' של הדור העברי החדש, וכערעור של הסיכוי לבנות 'קולטורה חדשה ישראלית שתרים את רוחנו אל על'.³⁰ בעקבות תגובות נוספות שהתפרסמו בעניין זה חזר ברדיצ'בסקי ונדרש אליו כעבור חודשיים ב'מכתב אל העורך' שפורסם בהמגיד, ובו הביע שוב את התמרמרותו על 'השתעבדות אנשים מישראל תחת הכנעה רוחנית כזאת', ולא נרתע מלכנות את מרותם של הרבנים בשם

26. האחדות, א, 3 (תר"ע), טור 89. חתום: בן-גוריון.

27. האחדות, ב, 2-3 (תרע"א), טור 2. חתום: בן-גוריון.

28. שם, שם.

29. הצפירה, כד, 163 (תרנ"ז), עמ' 812-813. כונס בעל הפרק, ורשה תר"ס, עמ' 52-55.

30. השלח, ג, 2 (תרנ"ח), עמ' 183-185. כונס בעל הפרק, ורשה תר"ס, עמ' 59-62, ובכל מאמרי מי"ב, עמ' ז-צא.

'אינקוויזיציה רוחנית'.³¹ אפילו הרב יצחק יעקב ריינס, שברדיצ'בסקי כיבד והעריץ אותו מנעוריו, לא יצא פטור מביקורתו. בעקבות פרוסום מכתבו של ריינס אל ציוני פלונסקי, עירו של דוד בן-גוריון, בהמליץ (1899, גליון 216), שבו סיכם את רשמיו מן הקונגרס הציוני השלישי והדגיש את רוח המסורת וכיבוד הדת ששרתה על באי הקונגרס, כתב ברדיצ'בסקי רשימה עוקצנית נגדו ונגדם.³² הקפדתם של צירי הקונגרס, ובראשם הרצל, על הכשרות ועל שמירת השבת, כפי שדיווח עליה ריינס בסיפוק, נראתה לברדיצ'בסקי כפתח מסוכן להשתלטותו של עולם המסורת על התנועה הציונית הצעירה, שקמה למרוד בו בשם השאיפה לחיים חדשים.

אין ספק שדוד בן-גוריון עמד בעניין זה לצדו של ברדיצ'בסקי ולא לצד חובבי ציון בעירו, שעמם נמנה גם אביו, אביגדור גרין. התנגדותו לכפיית כל סמכות דתית על המחשבה ועל אורח החיים בארץ באה לידי ביטוי כבר במאמרו הראשון, שנכתב לרגל ביקורו של החכם באשי, ראש רבני תורכיה, בארץ-ישראל. בן-גוריון מחה בו על העובדה שהחכם באשי התקבל בארץ כמנהיג לאומי, בשעה שאינו אלא ראש עדה דתית וכלל אינו דואג לאינטרסים הלאומיים היהודיים. בחלקו השני של המאמר הביע את הזדעזעותו מקבלת הפנים שערכו לרב איכרי פתח-תקווה, אשר במהלכה הוכו צעירים שנשאו את הדגל העברי הלאומי. בהקשר זה הזכיר לשלילה, בדיוק כמו ברדיצ'בסקי, את רוח שמירת המצוות השוררת בפתח-תקווה, 'מושבה, שרבים מאכריה חפשים בדעות להלכה, ולמעשה מיסדת ועדים של "חפוש חטאים בשביל הפועלים"'.³³ במאמרו 'לשאלות הישוב הישן' תיאר במונחים 'משכיליים' חריפים מאוד את היי הקהילה הדתית הירושלמית, ה'מתנוולת בבטלה ושנוררות, טובעת בבערות פרועה בלייסדרים, קרועה לגזרים, ועדת צבועים ורמאים, רבנים הדיוטים ותלמידי חכמים שאין בהם דעת - מושלים בה'.³⁴ במאמר זה תיאר בדאגה את 'תעלולי' הרבנים, כלשונו, והזהיר מפני מתן דריסת רגל להם במושבות. במאמרו 'עבודתנו החברתית-מדינית' (הערה 26 לעיל) האשים את 'המומנט הדתי' בהיווצרותו של יישוב טפילי החי על תמיכות מחו"ל. אבל הביטוי העקרוני הנחרץ ביותר לעמדתו ה'ברדיצ'בסקאית' של בן-גוריון בזכות חופש המחשבה החילונית מצוי במאמרו 'במדרון', שבו הוא תוקף את החלטת הוועד האודיסאי להפסיק את התמיכה בעיתון הפועל הצעיר, עקב מאמרו ה'אפיקורסי' של י"ח ברנר שפורסם בו בחשוון תרע"א.³⁵

31. המגיד, ז, 16 (תרנ"ח), 17 (תרנ"ח). כונס בעל הפרק, ורשה תר"ס, עמ' 62-66, בשם 'מעבדות לעבדות (ב)'.
 32. 'הערות (ב)', נמושות, תר"ס, עמ' 49-50. על מכתבו של הרב ריינס ראה: א' לוז (לעיל הערה 9), עמ' 202-203.

33. 'על הפרק: א. מדברנא דאומתיה או פקיד דתי; ב. מעשה קלון', האחדות, א, 1 (תר"ע), טורים 25-29, בלא חתימה. בן-גוריון הזכיר את המאמר הזה בזכרונות, א, עמ' 51.

34. 'על הפרק: א, 2 (תר"ע), טורים 56-57. חתום: בן-גוריון.

35. על הפרשה כולה, שנודעה בשם מאורע ברנר, ראה בפירוט בספרה של נורית גוברין, מאורע ברנר: המאבק על חופש הביטוי, ירושלים תשמ"ה. על מאמרו של דוד בן-גוריון ראה שם, עמ' 57-58. המאמר עצמו נדפס שם, עמ' 158-160. על עמדתו של ברדיצ'בסקי בוויכוח זה ראה שם, עמ' 125-127.

בתוך כך הזהיר, ש'השחורים מכל המינים מתכוננים להחניק כל רעיון חפשי בא"י, לפרוש את רשתם על הדור הצעיר ולהרוס את כל בתי הספר החפשים בעיר ובמושבה³⁶

ד. ההבדלים: סוציאליזם, חתירה למסגרות רחבות, חילונות חסרת לבטים

בצד נקודות הקרבה שנמנו לעיל קיימים בהגותו ובמפעלו הציבורי של דוד בן-גוריון רעיונות וקווי פעולה הנבדלים בבירור מאלה שדגל בהם ברדיצ'בסקי, ושוב, אפשר להעמיד את הדברים על שלושה עיקרים: (א) דבקותו של בן-גוריון בסוציאליזם, לעומת הסתייגותו של ברדיצ'בסקי ממנו; (ב) חתירתו של בן-גוריון מראשית דרכו בארץ ללכד את הציבור הארץ-ישראלי במסגרות רחבות על בסיס מקצועי, חברתי ולאומי, לעומת רתיעתו העקבית של ברדיצ'בסקי מכל צורה של ארגון השוללת את האוטונומיה של היחיד; (ג) תפיסתו החילונית האנטי-גלותית החד-משמעית של בן-גוריון, לעומת יחסו הדו-ערכי של ברדיצ'בסקי אל עולם המסורת, שהתנגדותו כלפיו נאבקה בו עם המשיכה והקירבה הנפשית.

(א) כפי שהעיד דוד בן-גוריון במכתבו אל עמנואל בן-גוריון שצוטט לעיל, 'באתי הנה כציוני, כחלוץ וכסוציאליסט'. ואמנם, ההכרה הציונית, שצמחה בו מילדותו, השתלבה בנעוריו בתפיסת עולם סוציאליסטית. ב-1904 הצטרף בוורשה לפועלי ציון, ובלשונו: 'צירפתי את הסוציאליזם לציונות שלי'.³⁷ אם באמונתו הציונית שאב השראה מברדיצ'בסקי, הרי בהשקפותיהם החברתיות שרר ביניהם מרחק גדול. במאמריו וביומניו של ברדיצ'בסקי מצויים ביטויים עקביים של הסתייגות מן הסוציאליזם כהשקפת עולם בכלל, ועל רקע מהפכת הנפל ברוסיה ב-1905 בפרט.³⁸ יש לשער שמסיבה זו יכול היה ברדיצ'בסקי להתקרב לאנשי הפועל הצעיר, שזיקתם לסוציאליזם הבינלאומי היתה חלשה יותר ומחייבת פחות מזו של פועלי ציון, מפלגתו של בן-גוריון, שעם אנשיה לא קיים ברדיצ'בסקי כל קשר.³⁹ לעומת הסתייגותו מן הסוציאליזם, שביסודה השקפתו האינדיבידואליסטית הקיצונית, בולטת חתירתו של דוד בן-גוריון, כבר ממאמריו הראשונים, לייצירתו של מעמד פועלים קרקעי, ביסוסו והבטחת קיומו בתור כזה'.⁴⁰ במאמרים אחרים מאותה שנה קרא לפעול בקרב הפועלים העבריים באימפריה התורכית ו'להפיץ ביניהם את הסוציאליזם העברית',⁴¹ ודיבר על 'הצורך בעבודה פרולטרית מיוחדת גם בארץ ישראל'.⁴²

36. האחדות, ב, 17 (תרע"א), טור 4. חתום: בן-גוריון.

37. מתוך מכתבו לרעייתו וילדיו מניו-יורק, 14 במאי 1942, שנכתב עם פטירת אביו, ראה זכרונות, א, עמ' 19.

38. ראה על כך בפירוט אצל ישראל אלדד (לעיל הערה 9), עמ' 51-54.

39. על ההבדלים בין הפועל הצעיר לפועלי ציון ראה בהערת המהדיר למכתב מס' 37, אגרות דב"ג, א, עמ' 95-96.

40. ראה מאמרו 'עין גנים', האחדות, א, 2 (תר"ע), טורים 69-72.

41. 'עבודתנו החברתית-מדינית' (לעיל הערה 27), טור 7.

42. 'הקפא"י והמשרד הפועל-ציוני בארץ ישראל' (לעיל הערה 25), טור 1.

ב) קריאתו של בן-גוריון לאסוף את הפועלים העבריים בארץ-ישראל תחת כנפי הסוציאליזם היתה חלק משאיפה רחבה יותר, המתבטאת במאמרו, להקים מסגרות ארגוניות רחבות כמכשירים לפעולה חברתית ומדינית. בסיום מאמרו 'לשאלות הישוב הישן' (הערה 32 לעיל) קרא לייסד 'הסתדרות עברית כללית של יהודי ארץ ישראל' כדי לפעול בשיתוף כוחות למען התחייה המדינית. במאמרו 'לבירור מצבנו המדיני' (הערה 25 לעיל) הציע להקים 'הסתדרות לאומית מדינית' של כל יהודי האימפריה העות'מנית, שתדאג לשמירת זכויותיהם כמיעוט לאומי מאורגן. במאמרו 'עבודתנו החברתית-מדינית' (הערה 26 לעיל) הציע להקים הסתדרות כללית של כל הפועלים, היהודים והלא יהודים, ברחבי האימפריה, ובמקביל - ליצור ועד כללי של המושבות העבריות בארץ-ישראל. במאמרו 'הקפא"ו והמשרד הפועל-ציוני בארץ ישראל' (הערה 24 לעיל) התווה תכנית מקיפה לייסודה של 'ברית כללית של הפועלים החקלאים', שתפעיל שורת אגודות לתועלתם: קופת חולים, קופת מלווה, אגודות אמנותיות ומועדוני פועלים, הוצאת ספרים ועוד. ביסודם של כיווני פעולה אלה מונחת חשיבה פוליטית פרגמטית ותכליתית, וזו היתה זרה לחלוטין לברדיצ'בסקי, איש הספקות והשאלות ללא-פתרון, שעבורו 'פדיון האדם היחיד הוא עיקר יותר גדול מפדיון החברה או העם, אחרי שהחברה והעם המה רק אמצעים לתכלית האדם באשר הוא יחיד'.⁴³ הקיום הציבורי והמסגרת הלאומית נתפסו בעיני ברדיצ'בסקי כאמצעים להגיע אל התכלית העליונה - קיומם של יחידים בני חורין, והוא נמנע מלהתוות בכתיבתו תכניות לפתרונות לאומיים. רובד זה בהגותו של ברדיצ'בסקי, שהיה אולי, כפי שתואר לעיל, אחד הכוחות המניעים את דוד בן-גוריון בעיצוב תודעתו הציונית ושאיפתו לעלייה ארצה, נדחק, כמדומה, הצדה לאחר עלייתו, כאשר בן-גוריון ריכז את כל מעייניו בהנעה ובגיבוש של המונים רחבים.

ג) נראה כי ההבדל העמוק והמכריע ביותר בין ברדיצ'בסקי לבן-גוריון נעוץ באופן שבו התייחס כל אחד מהם אל העבר היהודי - הראשון התייחס כל ימיו בחוויית 'הקרע שבלב' ביחסו למורשת אבותיו, והשני הקדיש את כל כוחותיו מאז ילדותו להגשמת המפעל הציוני, שאותו תפס כ'מהפכה ומרד במסורת היהודית'.⁴⁴ שוני זה הוא במידה רבה תוצאה של הבדלים ברקע המנטלי והביוגרפי. ברדיצ'בסקי, כרבים מבני דורו, חי את כל שלבי המעבר מלב לבו של עולם המסורת, דרך המרידה המשכילית בו וההינתקות ממנו בשם ערכי תרבות המערב, ועד ההכרה בחוסר היכולת להתגבר על הטלטלה בין כוחות סותרים ביחסו לעולם אבותיו - כחוויה אישית מכאיבה. בן-גוריון נולד למשפחה של משכילים וחובבי-ציון, שחיה בשלום עם הציונות מזה והמסורת מזה. הוא צמח בסביבה אוהדת ומעודדת את שאיפותיו הלאומיות, שהעבותות הקושרים אותה אל המסורת הדתית היו רופפים למדי, ולא נאלץ לעבור חוויה של הינתקות משברית בדרך להגשמת שאיפותיו. ככל שניתן להתרשם מזכרונותיו

43. מתוך מכתב ששיגר מוויימאר בשלהי שנת 1898, לנמען שלא זוהה. גנזי מיכה יוסף, תיק 'נחזרים' א/144. ניסוחים דומים מצויים במסתו 'על הרצון', בקובץ על אם הדרך, תר"ס.
44. ש' אבינרי, 'בן-גוריון: החזון והעוצמה', הרעיון הציוני לגוונים, תל-אביב תש"ם, עמ' 228.

ומאגרותיו, ליוותה אותו מראשית דרכו תחושה של שלמות פנימית ואמונה בלתי מעורערת בצדקת שליחותו. משום כך מה שדיבר אל לבו במאמרו של ברדיצ'בסקי היה רק צד אחד של המטבע - הקריאה למרד בעבותות העבר ולהחייאת יסודות ארציים קדומים בחיי ישראל שהוחנקו על-ידי המסורת הרבנית. ואילו הקוטב השני שפעל בעולמו של ברדיצ'בסקי - הנהייה אל החיבור המחודש עם עולם האבות והקינה על חורבנו של עולם זה - לא הותיר, כמדומה, את עקבותיו במחשבתו של בן-גוריון.

ה. סיכום: בין ההוגה למדינאי

נראה אפוא כי דוד בן-גוריון אימץ לו כמה יסודות מהגותו של ברדיצ'בסקי, בצד מקורות השפעה אחרים, שהתאימו להשקפת עולמו הציונית, החלוצית והאנטי-גלותית שהיתה טבועה בו מלכתחילה. הוא הזדהה עם קריאתו של ברדיצ'בסקי למרד בעבר היהודי בשמם של ערכי חיים, יופי, כוח ועצמאות; הוא אימץ את השקפתו החילונית-לאומית של ברדיצ'בסקי וקיבל את הנחת היסוד שלו שהגאולה הלאומית מותנית בגאולתו האישית של כל אדם יחיד; עם זאת, בתוקף רקעו האישי והסביבה ההרמונית שבה צמח, לא יכול היה בן-גוריון להבין מבפנים את עמידתו הקרועה ורבת הלבטים של ברדיצ'בסקי לעומת מסורת אבותיו, ומשעה שאימץ לו את הסוציאליזם כהשקפת עולם התרחק עוד יותר מנקודת המוצא הברדיצ'בסקאית. לעומת אמונתו של ברדיצ'בסקי בהגשמתו העצמית של היחיד כתכלית עליונה, והתנגדותו לכל מסגרת כללית ומופשטת, ניכרת במחשבתו של בן-גוריון נטייה גוברת והולכת להפעיל המונים במסגרות רחבות ולחשל כלים ארגוניים לפעולה חברתית ומדינית, הכל לשם הגשמת חזונו הציוני-סוציאליסטי. את ההבדל בין תפיסותיו העקרוניות של ברדיצ'בסקי, שאינן מתחשבות תמיד במגבלות המציאות, לבין חשיבתו הפרגמטית של בן-גוריון אפשר להמחיש בעזרת דוגמה אחת: יחסם לסוגיית תרומות הכספים מחו"ל לטובת היישוב הארץ-ישראלי. ברדיצ'בסקי, נאמן לשיטתו, התנגד נחרצות לשיטת החלוקות והתמיכות, שבאמצעותה פוטרם עצמם היהודים היושבים בחו"ל מהגשמה ציונית ממשית: 'בעזרת נדבות אומרים לבנות מולדת, הצריכה את האדם כולו על כל תאוותיו ועל כל יצר הרכישה שלו. כיצד תרכוש ארץ, תעבוד אותה ותעשנה בסיס לקיום לאומי בשעה שאתה נתוק מזה בכל עצם החיים שלך?'⁴⁵ ואילו בן-גוריון כתב אף הוא דברים קשים נגד שיטת החלוקה המפרנסת את היישוב הישן, אבל התרעם לא על הפגם העקרוני שבעצם קבלת הכספים מחו"ל, אלא רק על חלוקתם הלא רציונלית, באופן שהיישוב החדש אינו נהנה מהם. משום כך הציע לשנות את שיטת החלוקה, ולתקנה על יסודות פורים ומועילים, שיביאו לידי החזקת היישוב והגדלתו.⁴⁶

45. 'ברור דברים' (1905), בתוך: כל מאמרי מ"ב, עמ' שפג. תרגם מגרמנית: שלמה הרברג.

46. 'לשאלות היישוב הישן' (לעיל הערה 34), טור 58.

ומאגרותיו, ליוותה אותו מראשית דרכו תחושה של שלמות פנימית ואמונה בלתי מעורערת בצדקת שליחותו. משום כך מה שדיבר אל לבו במאמרו של ברדיצ'בסקי היה רק צד אחד של המטבע - הקריאה למרד בעבותות העבר ולהחייאת יסודות ארציים קדומים בחיי ישראל שהוחנקו על-ידי המסורת הרבנית. ואילו הקוטב השני שפעל בעולמו של ברדיצ'בסקי - הנהייה אל החיבור המחודש עם עולם האבות והקינה על חורבנו של עולם זה - לא הותיר, כמדומה, את עקבותיו במחשבתו של בן-גוריון.

ה. סיכום: בין ההוגה למדינאי

נראה אפוא כי דוד בן-גוריון אימץ לו כמה יסודות מהגותו של ברדיצ'בסקי, בצד מקורות השפעה אחרים, שהתאימו להשקפת עולמו הציונית, החלוצית והאנטי-גלותית שהיתה טבועה בו מלכתחילה. הוא הזדהה עם קריאתו של ברדיצ'בסקי למרד בעבר היהודי בשמם של ערכי חיים, יופי, כוח ועצמאות; הוא אימץ את השקפתו החילונית-לאומית של ברדיצ'בסקי וקיבל את הנחת היסוד שלו שהגאולה הלאומית מותנית בגאולתו האישית של כל אדם יחיד; עם זאת, בתוקף רקעו האישי והסביבה ההרמונית שבה צמח, לא יכול היה בן-גוריון להבין מבפנים את עמידתו הקרועה ורבת הלבטים של ברדיצ'בסקי לעומת מסורת אבותיו, ומשעה שאימץ לו את הסוציאליזם כהשקפת עולם התרחק עוד יותר מנקודת המוצא הברדיצ'בסקאית. לעומת אמונתו של ברדיצ'בסקי בהגשמתו העצמית של היחיד כתכלית עליונה, והתנגדותו לכל מסגרת כללית ומופשטת, ניכרת במחשבתו של בן-גוריון נטייה גוברת והולכת להפעיל המונים במסגרות רחבות ולחשל כלים ארגוניים לפעולה חברתית ומדינית, הכל לשם הגשמת חזונו הציוני-סוציאליסטי. את ההבדל בין תפיסותיו העקרוניות של ברדיצ'בסקי, שאינן מתחשבות תמיד במגבלות המציאות, לבין חשיבתו הפרגמטית של בן-גוריון אפשר להמחיש בעזרת דוגמה אחת: יחסם לסוגיית תרומות הכספים מחו"ל לטובת היישוב הארץ-ישראלי. ברדיצ'בסקי, נאמן לשיטתו, התנגד נחרצות לשיטת החלוקות והתמיכות, שבאמצעותה פוטרם עצמם היהודים היושבים בחו"ל מהגשמה ציונית ממשית: 'בעזרת נדבות אומרים לבנות מולדת, הצריכה את האדם כולו על כל תאוותיו ועל כל יצר הרכישה שלו. כיצד תרכוש ארץ, תעבוד אותה ותעשנה בסיס לקיום לאומי בשעה שאתה נתוק מזה בכל עצם החיים שלך?'⁴⁵ ואילו בן-גוריון כתב אף הוא דברים קשים נגד שיטת החלוקה המפרנסת את היישוב הישן, אבל התרעם לא על הפגם העקרוני שבעצם קבלת הכספים מחו"ל, אלא רק על חלוקתם הלא רציונלית, באופן שהיישוב החדש אינו נהנה מהם. משום כך הציע לשנות את שיטת החלוקה, ולתקנה על יסודות פורים ומועילים, שיביאו לידי החזקת היישוב והגדלתו.⁴⁶

45. 'ברור דברים' (1905), בתוך: כל מאמרי מ"ב, עמ' שפג. תרגם מגרמנית: שלמה הרברג.

46. 'לשאלות היישוב הישן' (לעיל הערה 34), טור 58.

מסתמן כאן אפוא הבדל עקרוני בין ההוגה, המסוגל להחזיק בערכיו הטהורים משום שאינו נדרש להציע קווים לפעולה מעשית, לבין המדינאי, שחזונו נתפס בעיניו ככלי להגשמת מטרות מוחשיות במציאות, ואלו דורשות לעתים התפשרות עם גבוי החזון. אפשר לסכם זאת בניסוחו של בן-גוריון עצמו באחד ממאמריו הראשונים, כשתיאר את תכניתה של מפלגתו, פועלי-ציון: 'אין רק אידיאל קבוע ומוחשי בלבד, אלא גם עבודה קבועה ומוחשית בשביל השגת האידיאל - וזוהי העבודה הממשית בא"י'.⁴⁷

47. 'מכתב גלוי למשרד הבריית העולמית של "פועלי ציון"', האחדות, ב, 11-12 (תרע"א), טור 15. ההדגשות במקור.